

TASI RÉKA

„KÖNYÜ VÓLNA MEG-TORKOLNI”

Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben

A 17–18. század fordulójának katolikus prédikációirodalma sok szempontból föltáratlan, kiaknázatlan terület, és általában kevésbé ismert-elismert a szakmai köztudatban.¹ Egy ilyen szövegkorpusznak tehát még számos kérdés föltehető, így a hitvita hatása, jelenléte is, noha sejthető, hogy a válaszok kevésbé fognak a magyar vitairat-irodalom történetéhez hozzájárulni, mint a prédikáció sajátosságainak leírásához, a prédikáció és más vallásos műfajok kommunikációs szerkezetének, stratégiáinak elkülönítéséhez, kapcsolataik feltárásához. Tanulmányom éppen ezért nem vállalkozik nagyobb feladatra, minthogy összerendezze a megfigyeléseket, melyeket a megjelölt időszak prédikációi kínálnak, s a prédikációkhoz a hitvita felől közelítsen, retorikai, kommunikációs sajátosságokat mutatva fel ezen az egyébként teljességgel heterogén szövegkorpuszon.

Polémia a prédikációban – polemikus prédikáció

„A hitvitázás igénye, gyakorlata, szokása [...] szinte minden vallási-egyházi műfajt át-szö”² – írja Heltai János összefoglaló tanulmányában a hitvitának a régiség kommunikációs stratégiáit meghatározó szerepéről. Első kérdés tehát az, hogy mennyire kapcsolódhat össze a prédikáció műfaja a hitvitával és miért. A következőkben, amikor *hitvitáról* beszélünk, olyan beszédmodot értünk rajta, amelynek legszembetűnőbb jellemzője sajátos kommunikációs stratégiájából fakad, vagyis hogy önmagát valamivel szemben, kontroverz módon értelmezi. A hitvita a vitairat meghatározó diskurzusa, ahol a kontroverzia, az ellenkező nézettel történő szembehelyezkedés a kiinduló kommunikációs helyzet, amely ugyan önmagában még nem vita, ehhez ugyanis az érvek és ellenérvek felvonultatása szükséges, ám mindenképpen ez a polémia első lépése, feltétele. A polemizáló kommunikációs szituáció megteremtése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy valóban létre is jön a valódi polémia, az érvek és ellenérvek csatája. A kontroverz beszédmod megrekedhet az ellentétek deklarálásánál, s mivel dialektikus folytatása nincs, összekap-

¹ Ennek ellenére manapság már vannak kutatóműhelyek, amelyek vizsgálatra érdemes szövegekként közelednek ezekhez a prédikációkhoz, hamarosan szöveggyűjteményben olvashatunk válogatást belőlük, Szelestei Nagy Lászlónak köszönhetően.

² HELTAI János, *A vallási vitairatok* = HELTAI János, *A XVII. század első felének kiadványstruktúrája Magyarországon: Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati rendszere. Műfajteremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok*, akadémiai doktori értekezés kézírata. A hivatkozott rész némi változtatással jelen kötetben olvasható. Köszönöm Heltai tanár úrnak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.

csolódhat azzal az évszázados hagyományokkal rendelkező retorikával, mely a személyeskedés, a gúny nyelvi leleményeit használja föl, variálja. A dolgozatban hitvitát vagy polémiát emlegetünk akkor is, amikor a kontroverz szituációból nem bontakozik ki érvelő vagy cáfoló gondolatmenet, viszont a vita bizonyos kommunikációs feltételei megalapozódtak.

A prédikáció legmeghatározóbb kommunikációs helyzete a prédikátor kettős identitásából adódik, ami azt jelenti, hogy a hitszónok Isten igéjének közvetítője, vagyis hangot kölcsönöz Isten megszólalásának (*Gotteswort im Menschenmund*)³ – ez a tudat mind katolikus, mint protestáns részről fontos összetevője a hitszónok önmeghatározásának.⁴ Megkülönbözteti hallgatóitól, közben viszont közösséget is vállal velük, beletartozik a hívők közösségébe. Mindenképpen mediátori szerep az övé, amivel elvileg nem fér össze a hitvita, vitairat kommunikációs szituációja. A megszólított a hívő közösség, amely felé közvetít, vitára ez nem teremt alkalmat, hiszen a prédikátor Isten és a hívek közti térben foglal helyet, felelősséggel is tartozik ennek a térnek a megfelelő kezelésében.

Valóban igaz is, hogy a prédikáció nem válik elsődleges hordozójává a polemikus beszédmódnak, holott a szószék és a hallgatóság potenciális rétegzettsége jó feltételeket biztosíthatna ennek. Elgondolkodtató, hogy az RMNy 2. és 3. kötetéből mindössze 8 olyan prédikációskötet, ill. prédikáció gyűjthető ki, amelynek elsődleges célja a vallási tanításról történő vita – vagyis valódi vitairat, Heltai János terminusa szerint.⁵ Akkor is alacsony ez szám, ha feltételezzük, hogy a „nem valódi vitairatok” közt számtalan polemikus jellegű vagy jellegzetességet is felmutató prédikációt lelhetünk fel.

A vizsgált szövegkorpusz áttekinthetősége érdekében célszerű bevezetni két fogalmat, mely a prédikáció és polémia viszonyában segít elkülöníteni két szövegtípust. Nevezzük polemikus jellegűnek azt a prédikációt, mely magáról, témájáról úgy nyilatkozik, hogy a vitát, az ellenkező nézetek megcáfolását helyezi a középpontba – elsősorban a propositio, a summa stb. révén. Ezzel szemben olyankor is találkozunk polémiával a prédikációkban, amikor az csak mellékesen van jelen, nem elsődleges célként. Valójában többször találkozunk ezzel, tehát vizsgálata szükséges, noha ez sem túl gyakori a kötetekben. Az (általam) ismert gyűjtemények között pedig egy olyan sincs, ami teljes egészében polemizálna.

³ „Gott ist es, der Spricht, um durch die Rede des Menschen kundzutun.” Urs HERZOG, *Die Predigt = Prosa-kunst ohne Erzählen: Die Gattung der nicht-fiktionalen Kunstprosa*, Hrsg. Klaus WEISSENBERGER, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1985, 148. Mindez az ószövetségi prófétai hagyományra vezethető vissza: „Der Prophet kann also nicht über Gott und dessen Wort verfügen, vielmehr verfügt Gott und das Wort über Ihn. [...] Jahwe berührt mit seiner Hand den Mund des Propheten und spricht: »Hiermit habe ich meine Worte in deinen Mund gelegt« (Jer 1,9).” *Uo.*, 147.

⁴ A katolikus hitszónok önmeghatározó metaforái: trombita, kürt, sáfár, angyali kenyér osztogatója stb. Lásd erről: LUKÁCSY Sándor, „*Trombita, kürt, tanító vagyok*”: *Prédikátorok – hivatásukról, műfajukról*, ItK, 1995, 271–292; TASI Réka, „*Trombita*”, „*sáfár*” vagy „*menyei kenyér osztogatója*”: *Prédikátori szerepek egy 17. század végi kötetben*, Könyv és Könyvtár, 2003, 99–113.

⁵ HELTAI J., *i. m.*

Ezért, ha arra a kérdésre kívánunk válaszolni, hogy mi jellemzi a 17. század végi katolikus prédikációkat a polémia szempontjából, akkor elsőként azt lehet megállapítanunk, hogy a polemikus kommunikáció szórványos jelenléte jellemzi.

Ez sok esetben reflektált, tudatosított és hangsúlyozott elutasítása, elhalasztása a vitának. Történhet annak bejelentésével, hogy a prédikátor már valaha írt a kérdéstről, tehát nem látja szükségesnek újra elővenni a témát: „De minthogy ezekről bővebben más alkalmatossággal, (ugy, az egy szín alatt-való vételnek-is elégséges voltáról) szóllottam; tovább itten szavaimot nem nyújtom.”⁶ A szövegrészre vonatkozó marginális bejegyzés tájékoztat arról, hogy mit is kell értenünk a „más alkalmatosság”-on: Illyés a katekizmus szövegéhez irányítja olvasóját: „Cath. 36. doctr. Christ. P. 1 & 11.”⁷ Az idézet azt mutatja, hogy a prédikációt nem a hitbeli különbözőségek tárgyalási terepének tartják, a katekizmus inkább olyan szöveg, melyben ezekre fel kell, fel lehet hívni a figyelmet. A katekizmus kerüli a polémia, egyetlen fejezet kivételével szinte egyáltalán nem találkozzunk ilyesmivel. A polémia tehát nem polémiaival kerüli ki a szerző. Emögött állhat az a meggyőződés, hogy a hitigazságok és teológiai háttérük alapos ismertetésének elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy kivédje az ellenkező vélemények kritikáját, a tudás elmélyítése pedig szükségtelenné teszi a polémia. A tudás elmélyítése azonban nem elsősorban a prédikáció feladata, sokkal inkább egy részletesebb katekizmusé, ezért irányítja olvasóját ehhez. Ugyanő a katolikus hitigazságok iránt mélyebben érdeklődő befogadóját nem egyszer Pázmányhoz utalja. A Kalauzra való hivatkozás persze ritkább, mint a prédikációkra, s ez is jelzi, hogy a műfaji elkülönüléseket a századvég hitszónokai ugyanúgy betartották.

Az időtényezővel való érvelés szintén előfordul a vita elhárításakor: „Nincs nékem most időm azokkal vetekednem, kik nagy finnyáson, a’ dicsőült Szenteknek értünk-való esedezésit vitatva ellenzik.”⁸ A prédikáció időkerete egyébként is hangsúlyos és aktuális téma ezekben a hitszónoklatokban, ahol a prédikáció terjedelmének kordában tartására sokszor és sokan kitérnek.

Végül érdekes érv a vita esztelenségként történő jellemzése. Miért minősül esztelenségnek? Kelemen Didák, miután az oltáriszentségben testileg jelenlévő Krisztus mellett hosszan sorakoztatja a rendszerbe szedett érveket, kijelenti, hogy felesleges több érvet előhozni, noha lehetne még bőségesen, de akit eddig nem lehetett meggyőzni, azt több argumentummal sem lehet: „Több bizonyságokat is könnyű volna elé hozni, de a’ kinek e’ nem elég, haszontalan annak az igazságot hirdetni, mert igaz a’ Szent Ágoston mondása: a’ ki valamelly hamisságot el tökéltett magában, akar mit mongyon a’ szent irás, ő azt mind masra magyarázza.”⁹ Kelemen Didák egyébként az érvek halmozásának mestere: minthogy maga is tudja, nincs tere és lehetősége arra, hogy az összes létező érvet felsorakoztassa, az argumentáció előrehaladtával már csak a fellelés helyét jelöli meg, ezeket halmozza egymásra. A vita folytatása nála tehát azért esztelenség, mert a megátalkodott-

⁶ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum I*, Nagyszombat, 1708, 238 – RMK I, 1755.

⁷ ILLYÉS István, *Lelki téj*, Nagyszombat, 1686 – RMK I, 1356.

⁸ ILLYÉS István, *Sertum Sanctorum II*, Nagyszombat, 1708, 93 – RMK I, 1755.

⁹ KELEMEN Didák, *Buza fejek...*, Kassa, 1729, I, 222.

ság ellen nem lehet, nem is érdemes küzdeni. Ugyanezen prédikációjának zárata végül néhány sorral zárójelbe teszi az egész addigi érvelésmenetet: a befejezésben a megtévesztett községet biztatja, kérdezzék meg prédikátorukat, vajon a Bibliából tud-e olyan passzust mutatni, mely azt bizonyítja, hogy a kenyér és bor Krisztus testének csak jele, jelképe. Így minden addigi argumentumát ő maga nyilvánítja haszontalannak, hiszen a megtévesztett községet csak az vezetheti vissza a katolikus hithez, ha prédikátoruk nem tud megfelelni kérdéseikre, s így járhatja le magát és a hitét előttük.¹⁰

A vitatkozás azonban morális esztelenség is. Csúzy Szent Pál egyik levelét idézi (1Tim. 6,20), melyben az ellenkezőkkel való vita elítéltetik: „Nem szabad azért hazugsággal eretnekeknek, vagy & c. tettetni magunkat: nem szabad (számtalan sok, következni szokott veszedelmek-ért) öszve-házasodni & c. Sőt, még a' vélek-valo barátságos társaságot, és szövetséges cimborát-is, sok helyeken tiltya Szent Pál A. Hasonlo-képpen, a' vélek valo vetekedést: annál-is inkább, sennyedékes pennával irott, és dögletességgel tellyes eretnek könyveiket olvasni, magánál tartani, és prédikációikat halgatni...”¹¹

Nem meglepő tehát, hogy a vitatémák számának csökkenését tapasztaljuk, ahogy a potenciális vitatémák „kihasználatlanul” maradnak. Olyan, egyébként kiemelt vitás kérdéseknél, mint pl. a gyónás, szentek tisztelete legtöbbször még csak említést sem érdemel az ellenkező atyafiakkal való szembenállás, nemhogy sor kerülhetne a protestáns felekezetek ellenérveinek megcáfolására.

Természetesen a vita elhárításakor is megtörténik a kontroverzia kinyilvánítása, hiszen nélküle fel sem merülne a polemizálás lehetősége – tehát a vitához szükséges kommunikációs tér megteremtődik. Ezt a lépést nem feltétlenül követi tényleges polémia, vagyis érvek, ellenérvek felsorakoztatása. Az egyház történetéből nyert tekintélyre hivatkozó érv szintén a vita rövidre zárásához, szükségtelenségének bejelentéséhez vezet. Illyés István a *Fasciculus Miscellaneus*ban még az esztelenség kifejezést is használja a vita fölösleges voltát alátámasztandó: „Tudom ugyan, hogy ez az áitatos szokás, és azzal a' Szenteknek adatott böcsüllet, az ellenkező 's tölünk el-pártolt atyafiaknak nem tetczik: De én azzal nem gondolok, 's ti se gondollyatok semmit. Mert ha a' József Patriárka csontyait, Egyiptusban koporsóba tétetett testét, hólta után nagy idővel és sok számu esztendőekkel, Moyses az Istennek hiv szológája és Választott népének szabadítója, onnét magával tisztességesen ki-vitte, 's a Veres-tengeren által-vitte: micsoda esztelenség azt vitatni; mintha a' Szentek Teteminek egy helyből máshová által-vitele, 's azoknak e' béli tisztelete nem jól esnék? De talán ezen a' mi Ellenkezőink nem annyira akadoznak: az inkább akadott keresztül, hogy mi Catholicusok, a' Szent Reliquiákat (vagy-is, a' mint Magyarúl szoktuk mondani, Ereklýeket) a' Szentek tetemít, nem csak a' szent oltároknak belső részeibe drága kincs gyanánt rekesztyük, hanem kívül-is azokra, köz devotiora, áitatos tiszteletre ki-teszszük, és böcsüllyük. De én arra Szent Ágoston Doctorral azt felelem: Si quid per universam orbem frequentat Ecclesia, de eo quin rectè fiat,

¹⁰ KELEMEN, *i. m.*, 229–230.

¹¹ CSÚZY Zsigmond, *Evangéliomi trombita*, Pozsony, 1724, 37–38.

disputare, insolentissimae est infamiae; Ha mit az egész világon cselekeszik és gyakorol az Ecclesia, az ellen mintha nem jól esnék, tusakodni, sült bolondság.”¹²

Legtöbbször a referencialitás nélkül jelenik meg az ellenkező atyafiak véleménye, ami azt jelenti, hogy csak állításuk van, hiányzik mögüle az érvrendszer, vagy érvelésük módszere elutasítást vált ki a hitszónokból, ám ennek okát nem közli az olvasóval. Többnyire persze az ellenfél vitamódszere mellett a sajátja is teljesen reflektálatlan marad. A protestáns ellenfél exegézise „csiga-biga”, „csavarás” és a Szentírásan tett „erőszak”, amit az olvasó különösebb bizonyítás nélkül kénytelen elfogadni. A figurális vagy literális értelem közti választás csak addig jelent problémát Illyés Istvánnál, amíg egy Szent Ágoston-idézettel el nem hártja: „Meg-rontya tovább a’ Catholica igasság a’ más-sik tévelygő vélekedést-is: Mert mikor Kristus absolutè, egyáltalában ezeket az igiket mondotta: Ez az én testem: Ez az én vérem: igazat mondott, és a’ dolog úgy volt a’ mint mondotta. [...] Tudom ugyan, hogy a’ kik ezt vakmerőül ellenzik, az ő tévelygéseknek fedeztetésére azt szokták mondani; hogy a’ Kristus, figuratè, azokat az igéket nem tulajdon értelemben, hanem példázó forma-beszéddel mondotta: De ez csak csavargás: Mert igaz ama Regula Szent Ágostonnál: Quando Verba Scripturae summi possunt propriè, nunquam accipienda sunt figuratè; nisi aliunde constet id esse manifestè necessarium; Mikor az Írás szavai tulajdon értelemben vétethetnek, soha nem kell azokból a’ tulajdon értelmet ki-rekeszteni, hanemha a’ nyilvános szükség úgy kívánja. Itt pedig semmi olyan szükség nem tapasztaltatik: Mert a’ Kristusnak Isteni mindenható ereje meg cselekedhette azt, hogy a’ kenyér és bor színe alatt, valóságos teste és vére légyen a’ Sacramentumban...”¹³

Ahogy elsekélyesedik a polémia argumentációs része, ahogy mellőződnek a vita dialektikus módszerei, úgy kerül előtérbe az a meggyőzési mód, mely az elocutio révén hat. A befogadó részéről tehát az ellenkező atyafiak nem azért lesznek elítélve, mert pontonként sikerült megcáfolni „métélyes” tanításuk „hamisságait”, hanem mert látványos alakzatokkal, különleges trópusokkal történő jellemzésük letaglózza a befogadót, az admiratio helyettesíti a logikai alapon álló érvelésnek az intellektusra való hatását. „Ez az ilyen gyümölcsnek [ti. a tévelygők tanításainak] izetlen gonosz ize; mert Sodom almájához, sőt Adám falattyához hasonló; ám, örök halált szerző keserüséget hoz magával. Melly eretnkségnek fojtos gyümölcsét valaki egy-szer szánt-szándékkal izleli, ottan maszlagos méreg foglallya-el annak a’ szívé, átokkal telik-bé a’ szája, és pokol-béli keserüséggel a’ lelke. Mellyekből, dögletes kérdzések bőfögnek, szitkók, átkók, káromkodások, és iszonyú hazúgságok származnak.”¹⁴

A polemikus prédikációk között Csúzy *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*¹⁵ c. kötetében a Pünkösöd utáni 2. vasárnapra készült 2. prédikáció a fent említett jegyek legtöbbjét felmutatja, miközben megfelel az ars disserendi követelményeinek is.

¹² ILLYÉS István, *Fasciculus Miscellaneus*, Nagyszombat, 1710, 67–68 – RMK I, 1779.

¹³ ILLYÉS I., *Sertum Sanctorum I*, i. m., 237–238.

¹⁴ CSÚZY, *Evangéliumi...*, i. m., 69.

¹⁵ CSÚZY Zsigmond, *Kosárba rakott aprólékos morzsalék*, Pozsony, 1725.

A summa szerint a prédikáció az eretnekek ellen kíván szólni, az oltáriszentségben valóságosan jelenlévő Krisztusról: „A’ vak-merő eretnekek meg-torkolásá-ra, sok-féle-képpen aléttatik, s-nyilván meg-is bizonyéttatik, hogy úrúnknak meg-Isten-eséttetett szent Teste, valóságosan jelen-vagyon az Oltári szentség-ben.” Állítást és bizonyítást ígér, vagyis azt, hogy a vitairat hagyományának megfelelően és a dialektika segítségével szerkeszti meg a prédikációt. A tulajdonképpeni cáfolás során „fundamentumokra” osztva ismerteti a hitújítók megcáfolandó nézeteit. A cáfolás nem más, mint a katolikus igazság alapjainak ismertetése, ez így egyben az ellenfél nézetének megingatását is eredményezi, hiszen egymást kizáró véleményekről van szó. Az érvek válogatása és elrendezése a szokásos: a Bibliából vett érvek állnak az első helyen, s ez szükségessé tenné a reflexiót a hitújítók bibliaértelmezési stratégiáira: eljárásukat egyszerűen (és a többi prédikátortól is megszokott módon) az „erőszakkal csigázás” kifejezéssel illeti, elkerülve ezzel az exegézisre vonatkozó mélyebb kérdéseket. Az egyházatyák írásaiból vett idézetek követik az érvek első csoportját, s ahol argumentumként használható, ott az egyház több száz éves történetéből és a világban való elterjedtségéből származó auktoritását is felhasználja.

Előfordul viszont az is, hogy a dialektika szabályait mellőző módon kerül sor az érvek taglalására, noha formailag a vitajelleg hangsúlyozódik. Az ellenfél állításának tudatos félreértelmezése és ennek a bizonyítás menetében történő felhasználása inkább az elmeél megmutatkozása, ugyanis egy látványos ötlet szüli meg az érvet, amivel így figyelmen kívül hagyhatja ellenfelei állításának a tényleges jelentését, s kitágítva a vita horizontját más vitás kérdéseket emelhet be mintegy a bűnlajstromot szaporítva: „Első fundamentum-nélkül szűkölködő, meg-indult fundamentumok pedig ez: Az Úr vacsorájában nincsen valóságosan jelen a’ Kristus szent teste; s-azért nem is kell imádni: Valaki imádgya pedig, az bálványozó. Felelet: nincs semmi igazabb keresztények ennél; hogy az ő vacsorájokban (ha szinte száz-szor nevezik Úr vacsorájának) nincsen jelen a’ Kristus teste; mert, nem lévén igaz Püspöktől fel-szentelt valóságos Papiok, nincsen hatalmok a’ Sacramentom meg-szentelésére & c. De hogy az Apostolok idejétől-fogva, mindenkor el-hervadhatatlanól virágzó Romai A. Sz-egyházban fel-szentelt Pásztorok áldozatiban, valóságosan jelen vagyon a’ Kristus Szent teste, és vére; így bizonyéttom & c.”¹⁶

Csúzynál valamelyest áttekinthetőbb és következetesebb argumentációt valósít meg Kelemen Didák a *Buza fejek* című gyűjteményének polemikus prédikációiban. A bizonyítás pontokra osztva vonultatja fel az argumentumokat, ami által az egész szerkezet átlátható, lépései nyomon követhetők például az Advent 2. vasárnapján elhangzott prédikációban is, melynek célja szerint: „ha meg-mutathattuk, hogy Luther, és Calvinus nem voltak Istentől küldetett igaz Tanítók, úgy a’ töllök származott, ’s utánnok rohant Tanítók sem küldettek Istentől világosan meg ismérhettyük...”¹⁷ A Böjt 4. vasárnapra készült prédikáció az oltáriszentség kérdését tárgyalja, komoly és kiterjedt érvrendszerrel dolgozik, melynek felépítése és strukturáltsága nemcsak a teljességre törekvést mutatja, de az érvek típusa közti hierarchiát is megtartja. Legfőbb érvei természetesen a Bibliából

¹⁶ CSÚZY, *Kosárba rakott...*, i. m., 275–276.

¹⁷ KELEMEN, i. m., 20.

származó citátumok, az bibliaértelmezésbeli különbség azonban tárgyalatlan marad, a protestáns értelmezés egyszerűen engedetlenség, hiszen a bibliai textus nyilvánvaló jelentésével történő szembefordulás: „Senki azonban ennek a nyilván való mondásnak fényessége előtt el-nem bujhatik, hanem a’ ki rebellis veritati; Job. 24. v. 13. engedetlen az igazságnak.”¹⁸ Az eretnek értelmezés oka az arra való képtelenség, hogy túllásson a világi, profán gondolkodáson: „Láddé menyi kerengő csavargásokban szokott habozni az emberi vélekedés, mikor a’ természetnek erejihez akarja szabni az Isten szavait.”¹⁹

Illyés András *Megrövidített Ige* c. kötetének Szent Kereszt feltalálása napi első prédikációja viszont kakukktojás az áttekintett beszédek közt.²⁰ A propositio három kálvini kijelentést foglal össze, melyek a Luk. 22,19–20. értelmezéséből a keresztséggel kapcsolatban szólnak meg, s amelyek a beszéd során cáfolást nyernek. A téma és a megcáfolandó eretnek kijelentések tehát a textusból veszik eredetüket, vagyis nem egy vitatott hittani kérdés körülgárása történik meg, hanem direkt módon bibliaértelmezési technikák kerülnek egymással szembe. A módszer komoly hermeneutikai-exegetikai ismeretekről árulkodik: bibliai textusok válogatása, értelmezése és ezek egymással való szembesítése történik abból a célból, hogy a protestáns textusértelmezés elfogadhatatlan eredményét indokolja. A hermeneutikai kérdések mellett olyan szemiotikai problémákat is feszeget, mint a jel és a jelölt különbözősége. A Szent Kereszt felmagasztalása napjára írt harmadik prédikáció részleteiben polemikus, s itt ismét szemiotikai kérdések kerülnek elő: a jelek konvencionalitását bizonyítva védekezik az protestánsok támadása ellen, akik szerint Krisztus keresztyének tisztelete nem különb, mintha a jászolt, szöveget, a koporsót stb. tisztelnék: „Mert a’ Keresztek csak azért léznek, hogy a’ Kristus Keresztét példázzák; és azért annak példái, jelei, és képei: de a’ koporsók, jászlok, és egyéb affélék, nem a’ végre léznek: és azért nem is képek. Mert a’ képhez nem elég a’ természetnek, vagy a’ mesterségnek hasonlatossága; hanem az is kívántatik, hogy egyiket a’ másikhöz képest, és annak követésére csinállyák, ugyhogy azt jegyezze és példázza.”²¹ Illyés András egyébként messze elkerüli a polémiát, a *Megrövidített Ige* ötkötetnyi prédikációiban elvétve találkozunk ilyesmivel. Az Úr napi első prédikáció azonban az oltáriszentség témája kapcsán rögzíti mindazokat a bibliaértelmezési alapelveket, melyek segítségével megelőzhetők az eretnek értelmezések, s egyben alkalmazza is azon a bibliai textuson (Luk. 22,19–20), melyet a fent említett prédikátorok a módszerre történő tényleges reflexió nélkül állítanak szembe az eretnek vélekedésekkel. A hat pontban összefoglalt alapelvek köszönnek vissza a fent említett Szent Kereszt napi prédikációban is, vagyis tudós igénnyel megszerkesztett polémiáról van szó.

¹⁸ *Uo.*, 210.

¹⁹ *Uo.*, 222.

²⁰ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige, Masodik része*, Bécs, 1692, 206–210 – RMK I, 1416.

²¹ *Uo.*, 498.

Csúzy Zsigmond kötetei között sajátos felépítése miatt különleges helyet foglal el az *Evangeliumi trombita*, amelyben prédikációk és ún. „keresztényi tudományok” váltogatják egymást. A kötet célja a cím szerint kettős: a bűnösökhöz és az együgyűekhez, vagyis az egyszerű hívekhez kíván szólni. Az olvasóhoz intézett előljáró beszéd szintén az egyszerű népnek, illetve az egyszerű, nem túl képzett prédikátornak nyújtandó segítségről beszél, hangsúlyozva azt, hogy a „dögletes eretnokség” miatt van erre különösen szükség: „Pásztori szorgalmatos búzgoságoktól viseltetvén némelly Méltóságok, a’ dögletes eretnokség mételyes konkolyával elegyes együgyü népnek szörnyü nagy szükségét, s-szükségével veszedelmét, és a’ veszedelmek-Közt gyakorta második halált nemzö boldogtalan sorsát tapasztalván; holott, a’ közönséges lelki-tanítottok, és a’ belső embert vezérlö Pásztorok, munkás fáradsággal csinált szép, és jó prédikációikkal, inkább a’ viszketeges fülü elmésb halgatokhoz alkalmaztattyák magokat, hogy-sem mint a’ szükölködö kisdedeknek kívánt tápláló tejet nyújtanának; vagy, az egy-ügyüeknek közönséges kenyér szeldeléssel enyhéttenék minden-napi éhségeket; Atyai kegyességgel javasolták, s-foganatos tanácsokkal-is ösztönöztek: hogy, a’ mély tudományt (melly, úgy-is távül vagyon töllem) és az ékes beszédet (melly meszsze esik) fél-re-tévén; a’ közönséges keresztényi tudománynak, ha csak valamelly szükségesb részét-is, mennél egy-ügyübben tenném papiros-ra [...] hogy mutatnék alkalmas modot, s-némi-némü segéttö könynyebbséget nyújtanék; mint kellések t. i. bátorságosban legeltetniek a’ ragadozo farkasok-között forgo nyáját: és Szent Pál Apostollal tejet adni a’ kisdedeknek; hogy, az üdvösséges tudományban épüllyenek gyarapodgyanak: és a’ bárány bőrös farkasok-ellen-is hogyan visellyék, és mi-képpen oltalmazták magokat.” Az előszó szerzőjének toposzszerű megállapítása szerint tehát a katolikus hitszónokok gyakorlatában a prédikáció esztétikailag megformált, kimunkált szöveg, és elsősorban nem azzal a céllal születik, hogy az egyszerűbb híveket a hit alapkérdéseiben eligazítsa. Csúzy nem beszél arról, hogy az ő prédikációi a kortársaiéhoz képest mennyire alkalmazkodnak az egyszerű befogadókhoz, viszont hangsúlyozza, hogy a „keresztényi tudományt” veti egyszerűen papírra, vagyis elsősorban a „keresztényi tudománynak” elkeresztelt részekben kell keresni az egyszerű hallgatóknak szóló tanító részt. Ennek műfajához nem fűz megjegyzéseket, viszont hogy megnevezésében, megjelölésében elválasztja a prédikációtól azt mutatja, hogy jellegében eltér a kettő. Hagyományosan szokás volt a katekizmusokat „keresztény tudomány” címmel ellátni, mind protestáns, mind katolikus kiadványok esetében.²² Itt azonban bonyolultabb helyzettel találkozunk, már csak azért is, mert nem beszélhetünk jellegzetes katekizmus-formáról, hiszen a rövid tanúságok prédikációkat követnek, közéjük vannak beszúrva, s – ahogy azt látni fogjuk –, nem egészen egyértelmű a prédikációhoz való viszonyuk, az, hogy a szóban elhangzott, elhangzó prédikációhoz képest milyen szerepük van. A katekizmusok jellegzetes kérdés-felelet formája azonban ritkábban még visszakö-

²² A katolikus katekizmus-termésből példaként megemlítjük a következő „keresztényi tudományokat”: TELEGDI Miklós, *Keresztényi tudománynak rövid summaia*, Nagyszombat, 1596 – RMNy 783; VÁSÁRHELYI Gergely, *Kereztieny tudománynak reovid summaia...*, Bécs, 1617 – RMNy 1128.

szön, néhány esetben a „keresztényi tudomány” címe kérdésként fogalmazódik meg, amelyre válaszként érkezik maga a szöveg.²³

A *Második tudomány* a műfajra, annak funkciójára nézve ad némi támpontot: „Kereszt nevezetivel határozván elő-járok beszédemet; illik, hogy a’ Szent Kereszt jeléről kezdgyem az egy-ügyüek leczkóját-is.”²⁴ Az őt megelőző prédikáció exordiumát, mint „elő-járok beszédet” említi, így a keresztényi tudományt a prédikáció részeként értelmezi, hiszen az exordium annak is bevezetése. Olykor a prédikáció és az őt követő keresztényi tudomány szerkezetileg is erősebben összekapcsolódik, pl. a prédikációt nem zárja le a hagyományos rekapituláló és peroráló rész. Máskor viszont a szabályosan lezárt, befejezett prédikációt követő tudomány értelmezi önmagát a prédikáció szerves folytatásaként. Néhány esetben a summa is egybekapcsolja a két szöveget, például az Advent második vasárnapjára írt prédikáció esetében: „Pártoskodásunknak gyalázatos czimere, és böstelenéttö czégére lévén testi ruházatunk, azzal, nem les-hanyo czifrára hiusságossan kevélykednünk; ha nem inkább, mint utálatos szemérmünket palástoló szomorú gyászszal kell keseregnyünk. Hogy pedig el-vesztett ártatlanságunknak köntösére szert tehessünk, nem útolso foganatos eszköz a’ többi közt, a’ világi sanyaruságokat (mellyek itt, a’ jóértis, gonosz hál-adatlansággal, nagy mértékben tapasztaltatnak) keresztelő Szent János példájára, bekességes türéssel szenvedni. S-úgyan-arra, a’ Szentkereszt titkos értelmü jelének magyarázattya-mellett bővebb vizsgálódással újjal mutat a’ következő / Második Keresztényi Tudomány. / Ám, ez-által ismértetünk keresztényeknek, s-igaz Catholicusoknak: és külömben sem követhettyük Urunknak dicséretes nyomdokát, hanem sanyarú keresztünk csendes, és állandó viselésével.”

A Karácsony utáni vasárnap prédikációja az embernek Isten elleni pártütéséről, békétlenségéről szól, s ebben a kontextusban fölmerül az eretnekek kérdése is. A hitszónoklat utolsó mondata már átvezet a keresztényi tudomány szövegébe: „Melly-re nézve, méltánis tudományt formálhatunk-felölök: Légyen azért: Ötödik Keresztényi Tudomány. Az Eretnekekről: és éretnekségekről”²⁵ A keresztényi tudomány azonban a korábbi keresztényi tudományokkal teremti meg a kapcsolatot, azokra utal vissza: „Mivel ez-előtt, a’ közönséges igaz Keresztényekről, és tartozo kötelesegekről, s-hitünk ágazatinak-is, vagy némelly Zsengéiről, bővebben szóllottam vala; méltó, hogy az ostromlo fene ellenségről-is emlékezzünk, csak rész-szerént is tudni mivoltát, minémüségét, és fortélyos gonosz szándékát.”²⁶ A vízkereszt napja utáni prédikáció már propozíciójában utal a keresztényi tudományra, mint szokásosan a beszédet záró részre, tehát hozzákapcsolja, de el is választja tőle, hiszen ezzel rekeszti be a prédikációt, noha külön kezeli tőle: „...rövideden én csak arról emlékezem a’ máj Prédikaczióban, hogy mi-is gyakorta el-vesztyük Jésust, és nem kesergünk: hol? mi-képpen? és mivel vesztyük-el? Melly boldogtalan ez az el-vesztés, és megént hogyan találhattyuk-fel. S-szokás-szerént keresztényi túdo-

²³ A kötetet záró, a Credót magyarázó szöveget (*A Nicaea-béli közönséges Gyülekezet Vallása*) egyértelműen ez a katekizmus-forma szervezi kérdés-felelet formába.

²⁴ CSÚZY, *Evangéliumi...*, i. m., 22.

²⁵ *Uo.*, 66.

²⁶ *Uo.*, 66–67.

mánnyal határozom.”²⁷ A Hetedik keresztény tudomány „A’ vétkek különbségéről” szól, vagyis amit a propositio még kérdésként tett fel, s metaforikusan kezelt, vagyis hogy miként veszjük el Jézust – bűneink által, annak tárgyalását teológiai síkra vetítve folytatja.

Ezen hosszúra nyúlt áttekintés révén most már tisztábban láthatjuk, hogy ezek a katekizmus és a prédikáció határán álló szövegek milyen felhasználásra készülhettek, milyen kommunikációs térbe helyezhetők vissza. A keresztényi tudomány szövegei gyakran maguk élnek a szóbeli kommunikációt felidéző formulákkal: „hallgatókhoz” fordul a szerző, illetve „beszél” hozzájuk. Ez, s a prédikációval való szoros tartalmi-szerkezeti kapcsolat a szóbeli felhasználás elsődlegességét mutatja, tehát a keresztényi tudomány műfaja a prédikációhoz közelít, miközben jellegében, illetve funkciójában valamelyest eltér attól. A jellegbeli eltérés több szinten figyelhető meg, de legfeltűnőbben talán a stílusban. Ezt már a prédikációk summája és a keresztényi tudomány summája közti eltérés is jelzi, melyre fent már olvashattunk példát. A prédikáció témakezelését gyakran a képes beszéd határozza meg, mely elsősorban a Szentírás szellemi értelmének kibontásából vezeti le önmagát. A keresztényi tudomány azonban az egyértelműsége, világosságra törekszik, nem engedheti meg magának, hogy a concetto kedvéért veszélyeztesse a tanítás hatékonyságát.²⁸ Amíg a prédikáció elsősorban a megindítás, a movere szóbeli feladatát kívánja ellátni, addig a keresztényi tudomány a tanítás feladatát vállalja magára, ez pedig látványos stílusbeli elkülönülést is előidéz. Ha pedig a tanítás terepe a keresztényi tudományok szövege, akkor érthető, hogy a prédikációkból hiányzó (vagy bennük alig megjelenő) polémia itt talál helyet, a keresztényi tudományokban.²⁹

Ezek polemizálása is azt a kettősséget mutatja, amit a prédikációk esetében megfigyelünk. Olykor kidolgozott érvrendszer felállításával érdemben polemizálnak a szövegek, máskor azonban a látványos elocutiós arzenállal létrehozott jellemzések, gúnyolódások

²⁷ *Uo.*, 88.

²⁸ A concetto predicabile fogalmáról, előfordulásáról lásd: KOLTAY-KASTNER Jenő, *A magyar barokk irodalom kialakulása*, Budapesti Szemle, 1944, 117; BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai*, It, 1971, 477–480; BITSKEY István, *Lépes Bálint és az olasz „seicento” stílus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete–Balassi Kiadó, 1994, 335.

²⁹ A katekizmusok szinte sosem polemikusak, ám szerkezetük, témáik kiemelése mögött jelen van a kontroversia motiváló ereje – így pl. az 1. parancsolat kapcsán többnyire sor kerül a szenttiszelet jogosságának kérdésére. Vásárhelyi Canisius-fordításának már említett kiadása – RMNy 1128 – viszont 2. részében „Egynéhány tévelygő kérdésekre rövid keresztényi feleletek” címmel tartalmazza Vásárhelyinek azt az egyébként kérdés–felelet formában felépülő kontroversz teológiai tudástárát, mely hitvitára készít fel. A munka betagozódik a katekizmusba, részévé válik, azt mutatva, hogy a polémia szervesen tud kapcsolódni a katekizmus műfajához. Időszakunk egyik reprezentatív katekizmusa, Illyés István *Leiki téje* viszont szintén nem polemizál, maga is hangot ad annak a meglátásának, hogy az egyszerű hívek számára készülő hitbéli tanító könyv nem mehet bele részletekbe, nem terhelhető meg hosszas disputációkkal. Azt tehát nem fejtheti ki, hogy az újítók-al való vitás kérdésekben miért a katolikus álláspont a helyes, nem célja, hogy ezek referenciáira irányítsa a figyelmet, vagyis hogy érveket biztosítson egy-egy potenciális vitához. Az ilyen jellegű tájékozódáshoz ő is Pázmány *Kalauzát* ajánlja az olvasó figyelmébe. Van azonban még egy összetevője ennek a kérdésnek: Illyés egyértelműen a prédikáció felé mozdítja el a katekizmus műfaját, az előző tanúsága szerint alkalmasnak tartja munkáját arra, hogy közvetlenül transzformálható legyen prédikációvá.

alkotják a fő mondanivalót. Ilyenkor a keresztényi tudomány kilép a docere funkciójának megfelelő hangnemből, az érzelemnyilvánítás kap nagyobb teret, szemben a higgadt tanító hangnemből: „O nem! Nem ezek-hez, vagy ezek-hez hasonló két ölni fülű ostoba állatok-hoz járully te üdvösségedet szerető keresztény lélek; kik, a' gonosz Sátán szekere farkán ülven, égben tátott szájjal káromkodásokat okádnak, és feslet szüléjek szándékán járnak & c...”³⁰ Egy alkalommal még Geleji Katona István kigúnyolására is sor kerül: „Egy katona-névü, de a' jó katonaság-hoz semmit-sem értő, lústos nyelvü, és östül maratt, dúrva-paraszt, vakaratlan pennával iro eretnek prédikátor; a' mái boszszonkodo s-mérgelödvé morgolodo irégy zidoktól tanúlva kölcsönyözött fondorkodással szidgya, káromlya, és (kopasz agyát tapogatván) böcstelenétti prédikációs könyvében, a' régi szép pápista szokásokat, Apostoli hagyományokat, és dicséretes czeremoniákat ajtatos-san meg-tarto keresztény igaz hiveket.”³¹

Azonban ez a kötet sem tartalmaz sok polémiát. Korábban már említettük, hogy a hitvita elkerülését miként tanácsolja Csúzy Szent Pálra hivatkozva. A 35. keresztényi tudomány pedig a szöveg feladatából magyarázza a vita elkerülését: „Ezen vak-merő eretnekséget könyü vólna meg-torkolni; de, mert ez, most nem fel-tett célom, hogy t. i. vélek vetekedgyem; hanem, hogy az egy-ügyüeket a' szükséges dolgokban, és hitünk ágazatiban, egy-ügyüen tanétgassam; nem vélek, hanem az egy-ügyüekkel az én beszélgetésem.”³² De mivel az eretneknek támadásai ellen is fel kell vértetni az egyszerű híveket, ezért a következőként folytatja: „Kiket-is, ha hogy a' szomszéd atya-fiak e'-félékben háborgatva, vagy késértve ostromolnak, rövideden csak azt felellyék: ezt tartya a' K. K. [Keresztyén Katolikus] és meg-csalhatatlan V. A. [Vitézkedő Anya-] szent egy-ház...”³³

A polemizáló prédikátori szerep és közönsége

Noha a polémia alig-alig válik meghatározó szerepűvé a vizsgált hitszónoklatokban, hatásukat tekintve nem hagyható figyelmen kívül, hogy ez a ritkán megszólaló polemikus hang tulajdonképpen milyen prédikátori szerepet is hoz létre, illetve ez a hallgatóság részéről milyen hozzáállást teremt.

Fontos kérdés a prédikációkutatásban a prédikátori magatartás, a szónoki habitus által megteremtett kommunikációs helyzet vizsgálata, melyet Gábor Csilla a következőképpen fogalmazott kérdéssel: „milyen pozíciót foglal el a szónok a hallgatósághoz viszonyítva? Milyent kiindulási forrásához, a Szentíráshoz képest?”³⁴ A szónoki beszéd ilyen aspektusai gyakran sokkal erőteljesebben határozzák meg egy beszéd hatékonyságát, mint az, hogy milyen látványos retorikai arzenált képes felvonultatni. Az ugyanis, ahogy a prédi-

³⁰ CSÚZY, *Evangéliumi...*, i. m., 26.

³¹ *Uo.*, 284.

³² *Uo.*, 476.

³³ *Uo.*

³⁴ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 24), 133.

kátori hang a közönséghez viszonyul, meghatározza a befogadó viszonyulását is, befogadói magatartásokat teremthet meg, ill. rombolhat le.

Amint említettük, a prédikáció sajátossága a kettős kommunikációs helyzet, mely a kint- és bentlét egyidejűségét jelenti. A hitszónok a híveknek, ill. gyakran a hívek nevében, a közösséghez tartozva beszél, ahogy ez az önelhelyezés grammatikai alakzataiban megvalósul, ám Isten üzenetét, az Igét közvetíti. A kettős kommunikációs helyzet alapvetően határozza meg a beszélő részéről létrejövő viszonyteremtődést, ami azonban sosem jelent stabil vagy állandó helyzetet, hanem folyamatosan változik, történés-jellege van, a szövegben kibomló folyamat, mely távolságot teremt meg, rombol le, azonosulásokat és elkülönbözéseket, ezek dinamikus egymásba alakulását eredményezi. És ez a közeledés, távolodás stb. nemcsak tényleges hallgatóival szemben valósul meg ilyen dinamikus módon a hitszónok megszólalásaiban, hanem fiktív hallgatóságával, a jelenvalóvá tett személyekkel szemben is, akiket az apostrophé és a sermocinatio alakzatai kapcsolnak be ebbe a kommunikációs helyzetbe.

A befogadó pozíciója a beszélő nyelvhasználatában, retorikájában megteremtődő viszonyulásának megfelelően folyton változik, ami a szöveghez való viszonyán túl szövegértését is alapvetően meghatározza.³⁵

Korábbi írásomban Landovics István prédikációin mutattam meg, hogy a 17. század első feléhez képest a század végére megváltozik a prédikációs beszéd jellege, a prédikátori hang sajátossága – és ennek háttérében minden jel szerint a prédikátori önértelmezés megváltozása áll. A többes szám első személy állandó jelenléte és a közönséghez alkalmazkodó kérdésfeltevés ellenére olykor megmutatkozik, ahogy a kontextus megakadályozza, hogy valóban a meggyőző közösségvállalás hangja nyilvánuljék meg a szövegben.³⁶ Sőt, a többes szám első személyű beszéd kirekesztő hatással is működik: a lelkiismeret felkeltésére képes, éppen azért, hogy a hallgatóságot etikailag helyesen cselekvőként kezeli, miközben az a hallgató, aki cselekvésével eltért ettől a „szentek közössége” által megvalósított ideális viselkedéstől, büne révén kirekeszti magát ebből a közösségből, a többes szám első személy őt arra figyelmezteti, hogy egyedül áll bűnös tetteivel. Végül soron ez a retorikai alakzat is a közönséghez tartozás vágyát képes felkelteni,

³⁵ Az olvasástörténeti kutatások is hangsúlyozzák, hogy a szöveg elemzésével is közelebb lehet kerülni ahhoz a kérdéshez, hogy mit is jelentett a szöveg a befogadó számára, hogyan viszonyult hozzá. Roger Chartier szerint ugyanis a „Miért és hogyan olvastak?” kérdésre nem elég az olvasás technikájának elemzésével keresnünk a választ, hanem feladatunk annak megállapítása is, hogy mit jelentett az olvasó számára az olvasmány. Ehhez pedig a szöveg, az azt hordozó tárgy és az olvasás három pólusát kell vizsgálnunk, s az ezek között létrejövő kapcsolat visz közelebb ahhoz, hogy mi is volt az olvasmány jelentése az olvasó számára. Roger CHARTIER, *Text, Printings, Readings*, ed. Lynn HUNT, Berkeley, University of California Press, 1989, 163. Robert Darnton az olvasási tevékenység strukturált vizsgálatát (kortárs ábrázolások, olvasástanítás, életrajzi stb. feljegyzések) és emellett a tárgy (könyv) elemzését jelöli ki a későbbi vizsgálatok feladataként: egyrészt az irodalomelmélet és kritika módszereinek a szövegelemzésben történő alkalmazásával, másrészt a könyv külső megjelenésének vizsgálatával. Robert DARNTON, *The Kiss of Lamourett*, New York–London, 1990, 157–187. Magyarul a téma és a kutatástörténet összefoglalása: MILOTAY Nóra, *A könyv- és olvasástörténet-kutatás a modern kultúrtörténet-írásban*, Sic Itur ad Astra, 1996, 175–183.

³⁶ TASI R., *i. m.*

éppen a retorikailag megteremtődő kirekesztettségen keresztül. Ennek a sajátos viszonyteremtődésnek a polémia által meghatározott kommunikációs helyzetben is jelentősége lesz.

Hol helyeződik el ehhez a közösséghez, továbbá a beszélőhöz képest a tévelygők, hit-újítók csoportja, akiket a polémia megidéz? A tévelygők szinte sosem válnak közvetlenül megszólítottá, mindig harmadik személyben esik szó róluk. Mindeközben ezek a prédikációk nagyon gyakran aposztrofálnak: Isten, Mária, szentek és a hallgatók válnak folyamatosan megszólítottá, és ezáltal hallgatóvá – a prédikáció hallgatói köre erőteljesen kitér. Az eretnekek, tévelygők azonban kizárattatnak ebből a hallgatói közösségből, nem potenciális hallgatók, nincsenek megszólítva, távollévőként történik a rájuk való hivatkozás. A prédikációban a megszólított az igaz keresztény, az igaz hit vallója, aki noha bűnökbe esik, de alapvetően az jellemzi, hogy igaz keresztény akar lenni, ehhez a csoporthoz kíván tartozni. Hogyan helyezkedhet el ebben a befogadói közegben a tévelygő hallgató? Ugyanaz a kommunikációs helyzet jön itt létre, mint a fent tárgyalt, Landovics-féle példában: a megszólított közönség, amelyhez kívülről és belülről a prédikátor fordul, az az igaz, de legalábbis az igaz úton járó keresztények közössége. Ezen csoportba nem tartozó hallgatóban, akinek – mikor tudatosítja magában bűnét, tévelygését – a megszólítottaktól való elkülönülésként, eltávolodásként kell megélnie a prédikáció hallgatását, a kirekesztődés állapotából való kikerülés vágya kezdhet el a „megtérés” irányába dolgozni. Ez hozhatja meg azt az eredményt, hogy a hallgató végül nem kirekesztődik, hanem bevonódik a közösségbe. Csúzy elemzett prédikációjának befejezésében olyan hallgató szerepe jön létre, aki tudja – akárcsak a beszélő –, hogy üdvösségének feltétele a katolikus hithez való ragaszkodás, s ezt a közös álláspontot a „mi” közösségteremtő ereje erőszakolja ki: „Mellytől, hogy mi meg-menekedhessünk, szükséges, hogy régi eleinknek dicséretes nyomdokokat követvén, igaz hittel, tellyes reménységgel, búzgo szeretettel [...] járullyunk azon oltári szentségben el-rejitetett Istenember-hez.”³⁷ Az igazság ellen pártot ütőkkel vagy a velük szimpatizálókkal szemben a kirekesztés és elszemélytelenítés retorikája dolgozik: közvetlenül nem szólítja meg őket, a nekik szánt intés, feddés többes szám harmadik személyben szólal meg.

A vita kommunikációs helyzetéhez tartozik az a leplezetlen vagy leplezett cél, hogy hallgatóit meggyőzze a beszélő az igazáról. Mivel a prédikációkban a hívek közössége teszi ki a megcélzott befogadót, a vitapartnerrel való kommunikáció nem lehet fő cél, sőt, a vitapartnernek híveinek közösségével is csak áttételesen. A prédikáció befogadója a vitairat kommunikációs stratégiája szempontjából nézve tehát a harmadik fél, akire egyébként a vita kommunikációjában szintén bírói feladat hárulna. Az, hogy milyen harmadik – befogadó – felet hoz létre a szöveg, a polémia jellegét alapvetően meghatározza. Simulatiós–dissimulatiós technikák sokasága áll a beszélő rendelkezésére, hogy hallgatóit, olvasóit a választás lehetőségének illúziójával erősítse meg meggyőződésükben, ahogy erre számos példa van a kor vitairodalmában.³⁸ Csakhogy ezekben a prédiká-

³⁷ CSÚZY, *Kosárba rakott...*, i. m., 280.

³⁸ Lásd Oláh Szabolcs tanulmányát a jelen kötetben.

ciókban nem teremődik meg még a látszata sem annak, hogy a beszélő közönségét döntőbíróként kezeli. A közösségvállalás retorikájának hatékonyságához láthatóan nagyobb reményt fűznek, így a megszólításban a közösségtudat megerősítése történik, a szembenállás közösségi szinten fogalmazódik meg. Egy pillanatra sem hitetik el simulációs eljárásokkal, hogy az olvasó kezében valóban a döntés lehetősége van. Az ennek látszólag ellentmondó megnyilatkozások mögött sem áll a döntés lehetősége, a beszélő ugyanis nem hagy választást, hiszen a döntés tétje az üdvösség vagy a kárhozát lenne, a keresztény ember pedig ebben nem kockáztat, nem kockáztathat.

Ilyenkor a tényleges cél sosem lehet a vita vagy a meggyőzés folyamata, hanem a hitben, közösségben való megtartás, tulajdonképpen közösségformálás. A különféleképpen megnyilatkozó vitatechnika elsősorban a beszélő pozíciójának erősségét hivatott demonstrálni.

Csúzy polemikus prédikációjának propositiója a közösségteremtés első lépését teszi meg: a *köztünk-közöttük* viszonyításban az eretnekektől való kollektív elzárkózásnak ad hangot, melyben tehát a hitszónok hallgatóival egyetemben fogalmazza meg kontroverz pozícióját. „De, mivel még-is, szövetkezzetetlen vissza-vonyással vakmerősködnék az új hit faragók; 's köztünk, és közöttök ez-iránt nagy villongások vannak, szándékom, csekélységem szerént, ezt a' drága vacsorát némelly gyümölcsivel le-ábrázolni; és valóságos jelen-létét Urunk Szent testének & c. mütogatván a' Szent Irásból; lássúk-meg azt-is, ha az említett Evangelisták mondanak-é igazat egy-gyütt Kristus Urunkkal, mint véghetetlen igassággal (a' ki, se meg-nem csalhat, se meg-nem csalatathatik) vagy az igassággal el-pártolt eretnek vezérek, vakon utánnak rohant tévelygő onoka pajktársaikkal? 's-mellyik résznek kellésék nagyobb hitelt adnunk”³⁹ A prédikáció tehát az igaz hívőkhöz beszél, és annak ellenére, hogy igaz hívőkről van szó, szükségesnek érzi a polemikus prédikációt, mert „nagy villongások vannak”, vagyis a konfliktushelyzetben tudni kell a hívőnek eligazodni, meg kell tehát mutatni azokat az érveket, melyek alátámasztják, hogy Krisztus test szerint jelen van az oltáriszentségben, s így meglátjuk, hogy kinek van igaza. Persze a prédikáció egy pillanatra sem hagy kétségben afelől, hogy melyik félnek is van igaza, és nemcsak azért, mert előre közli, hogy mit fog bebizonyítani, hanem azért is, mert az eretnekek megnevezése, jellemzése a retorika szintjén lehetetleníti el az ellenfelet, kizárta teszi, hogy az ellenfél igazsága nyerjen megerősítést. Az, hogy mi a bizonyítás kimenetele, teljesen nyilvánvaló a közönség számára, ettől kezdve tehát maga a bizonyítás válik fontossá, annak megmutatása, hogy mik az érvek.

A bizonyítás menetében a szöveg jelentős részét teszi ki az igyekezet, hogy hallgatói számára nyilvánvalóvá tegye, az elpártolás örök halált von maga után. A bizonyítás logikája szerint senki nem ítélné másként, mint ahogy azt a prédikátor teszi, hiszen ezzel a másként ítélné azt a bűnt venné magára, hogy ő is meghazudtolja Krisztus állítását. Így a prédikáció nem kecsegtet a döntés lehetőségének illúziójával, s a következő mondatok sem a hallgatónak tulajdonított döntőbírói szerepet hivatottak kifejezni, mint inkább a prédikátori pozíció biztos voltát: „Azt kérdem én azért másod-szor: azt adta-e Üdvö-

³⁹ CSÚZY, *Kosárba rakott...*, i. m., 272.

zétünk Tanétványinak, a' mit mondott, hogy ad?"⁴⁰ Ugyanígy a fölény hangja szólal meg akkor is, mikor ellenfeleinek látszólag lehetőséget ad igazuk bebizonyítására, gyakorlatilag azonban az irónia alakzatával nyilvánítja ki ennek lehetetlenségét: „Erősétsék ök, vagy egygyel [ti. elfogadható érvel], s-nyögve halgatok.”⁴¹

A beszélő tekintélyteremtő és közösségformáló igyekezete tehát egymás mellett, egymást támogatva jelenik meg, felhasználva a polémia adta lehetőségeket.

Összefoglalás

A kevés polémia, vagy a kontroverzia konstatálásán túl nem lépő kommunikációs helyzetteremtések jellemzik leginkább választott szövegeink csoportját. Mindennek hátterében megragadható az a prédikatori szerepformálás, mely igényli a fölény pozíciójának állandó tudatosítását. Nemcsak a több évszázados retorikai fráziskincs variálásával megteremtődő beszélői pozíció által, hanem a tényleges polémiát alkalmazó beszédek eljárásai révén is. Kelemen Didák érveinek mennyisége letaglózza befogadóját, miközben maga is hangot ad annak a meggyőződésének, hogy hallgatói többsége számára ez az érvekből összeállított katedrális funkciójának megfelelően, vagyis argumentumok gyűjteményeként úgysem működhet, a tét itt feljűk inkább a tekintély biztosítása, hogy azután ebből a biztos pozícióból szólítsa fel a hallgatókat a protestáns lelkész számon kérésére. Csúzy ugyancsak hosszasan sorol argumentumokat, mielőtt híveit az egyház tekintélyével való érvelésre biztatja. Bizonyosan motiválja a fenti megoldásokat a különféle műveltségű, erősen strukturált befogadói közösségnek történő egyidejű megfelelés igénye is, ám ez nem zárja ki a fölényes pozíció megteremtésének minden szinten működő igényét. A Rómában magas szintű képzést kapott Illyés András ismerteti és alkalmazza a polémia szolgálatába állított hermeneutikai eljárásokat, s ezzel művelt befogadói felé teremt meg a fölényes ismeretek biztosította tekintélyt, melyet aztán a moralizálás szolgálatába is állíthat.

Úgy tűnik tehát, hogy az auctoritas és az ezzel azonosulni képes befogadó eszménye fontosabb a prédikációk retorikájában, mint a polémia, a polémia ugyanis ennek szolgálatába állítódik.

A katolikus teológia szerint a vallás két fundamentuma a hit és a jócselekedetek, ahol a jócselekedet a hit kiteljesítése. Azt persze sosem vitatják prédikátoraink, hogy a hithez tudás szükséges: Illyés András kötetének előljáró beszédei az „oktatás” kifejezést használják, mellyel a jócselekedetekben megélt keresztény életforma előfeltételét, a hitet mozdítja elő; Csúzy *Evangéliumi trombitájának* keresztényi tudományai a hit dolgaiban legképzetlenebb hallgatók számára teremtik meg az alapokat. Ám mindeközben az is nyilvánvaló, hogy a jócselekedetekhez nem elegendő a tudás, az akarat megmozdítása, megindítása is kell hozzá – erről tanúskodnak kötetünk limináriái, továbbá a Magyaror-

⁴⁰ CSÚZY, *Kosárba rakott...*, i. m., 276.

⁴¹ *Uo.*, 279.

szágon is ismert praeceptumok.⁴² Sőt, éppen Csúzy Evangéliomi Trombitája az ékes példája annak, hogy a katolikus prédikátorok olykor hajlamosak is a kettő különválasztására: a keresztényi tudományok elsősorban oktatnak, s ezért leválasztódnak a prédikációktól, amikkel egyébként feltehetőleg együtt hangzottak el. (Ellenpéldaként említhető Illyés István, aki katekizmusát olyan céllal is szerkesztette, hogy – könyvszükében – a katolikus hitszónokok közvetlen módon prédikációkba transzformálhassák őket.)

A katolikus felekezet – az evangélikusokhoz hasonlóan – a hitvitát mindig is igyekezett száműzni a szószékről. A lutheránusok iskolai műfajnak tekintik a vitát, a disputációt, ezért nem is lelkészeket küldenek ki a vitákban való részvételre, hanem iskolamestereket. A prédikáció feladata a lelki gondozás marad, aminek nem elsődleges célja a tanok „megtisztítása”. A kálvinista Geleji Katona hitszónoklatai azonban az ususokhoz kapcsolódó prédikálás eredményeként az igemagyarázat szerves részeként (és feladataként) valósítják meg az ellenkezők nézeteinek megcáfolását. A protestáns eljárásnak tehát határozott homiletikai háttere is van, ami egyébként a poszttridentinus katolikus retorikában sem ismeretlen – lásd Ludovicus Granatensis retorikai rendszerét.⁴³ Amíg Granatensis az antik retorikai arzenált az eretnekekkel szembeni vitához kívánja hasznosítani, s ennek megfelelően szerkeszti meg kézikönyvét is, a 17. század elején tevékenykedő Carolus Regius már a saját felekezetén belüli devóció erősítését tűzi ki retorikai célul.⁴⁴

A magyar szakirodalom már viszonylag korán, Pázmány példáján utalt arra, hogy a katolikus prédikációban központi helyre kerül az erények és bűnök taglalása – Pázmány esetében ez teljes rendszerként bontakozik ki a hitszónoklatokból.⁴⁵ A retorikatörténeti kutatások hazai fellendülésével aztán a katolikus homiletikai gondolkodásnak a protestánstól eltérő jellegére is fény derült. A 17. századi protestáns homiletikák egyértelműen fogalmazzák meg, hogy a prédikáció elsődleges feladata a tanítás. A praelimináriákból számos olyan nyilatkozat gyűjthető ki, ami a hit és tudás azonosítását hangsúlyozza, a hit terjesztését intellektuális tevékenységként írja le, így a prédikációt a tanítás fogalmával közelíti meg (lásd Károlyi Péter, Laskai Matkó János, Milotai Nyilas István köteteit).⁴⁶

⁴² Ludovicus Granatensis, a 16. századi katolikus retorikai gondolkodás reprezentatív szerzője szerint a hitszónoknak sosem szabad elfelejtenie, ha genus didascalicumba tartozó prédikációt szerkeszt is, hogy a tanító és a szónok közt jelentős különbség van: „a hitszónoknak az akaratot is meg kell indítania, és lángra kell lobbantania a törekvést is az istenfélelemre és az igazságosságra, és ezért arra fog törekedni, hogy (amennyire lehetséges) mindent erre a célra irányítson és ennek rendeljen alá.” *Retorikák a barokk korból*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003 (Csokonai Könyvtár: Források, 10), 140.

⁴³ Ludovicus GRANATENSIS, *Ecclesiasticae rhetoricae sive de ratione concionandi libri sex...*, Venetia, 1578. Lásd BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979; *Retorikák a barokk korból...*, i. m., 119. A bizonyítás mellett a cáfolás külön figyelmet érdemel Granatensissnél, és Cicero, valamint a *Rhetorica ad Herennium* általános megállapításait minden különösebb átszabás nélkül alkalmazza a hitszónoklatra, vagyis az ellenkező nézetek megcáfolása – *confutatio* – ugyanolyan természetes része az argumentációnak, mint a *confirmatio*.

⁴⁴ BITSKEY István, *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Barokk retorikák*, i. m., 262.

⁴⁵ BITSKEY I, *Humanista erudíció...*, i. m., 103–117.

⁴⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 74; BARTÓK István, *Pázmány prédikációi*

A katolikus prédikációelméleti gondolkodás a tridentí zsinat környékén virágzik fel. A zsinaton már az kerül megfogalmazásra, hogy a prédikáció tartalmát tekintve a *genus deliberativumot* kell előnyben részesíteni, tehát ez a rendelkezés az egyházi szónok legfontosabb feladatának a morális tanítást jelöli meg. Ezt a 17. század folyamán a *praeceptumok* egyre határozottabban nyilvánítják ki. Kecskeméti Gábor monográfiája feltárja azt a Tridenttől kiinduló folyamatot, mely a katolikus szónoklatban a *movere* igényét állította a legfontosabb helyre, illetve ezzel párhuzamosan, sőt ehhez kapcsolódva növelte meg a *delectare* jelentőségét.⁴⁷ Az affektusretorikák számának 17. századi megnövekedése ezzel párhuzamos folyamat, ami a felekezeti szinten felülemelkedve érezteti hatását,⁴⁸ és a katolikus hitszónoklat elméletének változásaiba kétségkívül belejátszik.

A hazai retorikatörténeti kutatások alapján feltételezhető, hogy a 17. századi protestáns prédikáció önszemléletéből adódóan nyit nagyobb teret a polemikus kommunikáció előtt, a katolikus pedig a tanítás feladatát háttérbe szorítva hagyja figyelmen kívül a polémia dialektikus módozatait. Mivel a hit alapvető tanítási elemeinek ismertetése mellé felzárkóznak a hit közvetíthetőségének olyan módozatai, amik a *pathos* nagyobb jelentőségével számolnak, a cselekedtetést ennek segítségével képzelik el, s maga a szellemi–lelki gyönyör is leginkább a *pathos* emberben történő működtetésével vezet a hitbéli gyarapodás és a megigazulás útján. Ez persze önmagában még nem jelentheti a polemizálás elkerülését, talán inkább csak bizonyos módszereit szorítja háttérbe.

Ahogy pedig az esetenként fellobbanó polemikus kommunikáció a tekintélyteremtés szolgálatába áll, úgy lép a polémia által megerősödő és önmagának fölényt biztosító auctoritas a közösségteremtés alakzataival megindító retorika szolgálatába. Így válik az elszórt polemizálás a prédikációkban a *movere* eszközzé, miközben a keresztény élet megélése irányában kevésbé hatékony tanítás – látszólag ambivalens módon – háttérbe vonul.

és a katolikus–protestáns retorika = Pázmány Péter és kora, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 2), 322–332.

⁴⁷ *Uo.*, 113.

⁴⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, *A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében*, ItK, 2003, 367–398; *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Könyvtár: Források, 5), lásd benne Imre Mihály zárótanulmányát.